

The Semantic Network of Educational Requirements in the Anthropological Analysis of Morteza Motahari's Works

Abdolhamid Ghouchani Gharavi

Ph.D. Student in Philosophy of Education, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Mohsen Imani Naeini *

Associate Professor, Department of Educational Sciences, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

Alireza Mahmoudnia

Associate Professor, Department of Philosophy of Education, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Kharazmi University, Tehran, Iran.

Hamidreza Rezazadeh Bahadoran

Assistant Professor, Department of Education and Counseling, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Abstract

The purpose of this research is to analyze the anthropology of Professor Motahari and draw the semantic network of its educational requirements. The method used in this research is descriptive-analytical and inferential, which was done through direct reference to first-hand works and documents. This research shows that Shahid Motahari in his works, first by stating the existing distinctions between humans and other animals, concludes that the superiority of humans over animals lies in special human tendencies that are embedded in human nature. Then, in the next stage, by distinguishing between the good and bad people of history and showing the reason for the privilege of the first group over the second group, he introduces human values as the criteria of humanity and finally argues that human values are

* Corresponding Author: eimanim@modares.ac.ir

How to Cite: Ghouchani Gharavi, A., Imani Naeini, M., Mahmoudnia, A. & Rezazadeh Bahadoran, H. (2023). The Semantic Network of Educational Requirements in the Anthropological Analysis of Morteza Motahari's Works. *Journal of Knowledge Retrieval and Semantic Systems*, 10(37), 223-261. DOI: 10.22054/jks.2023.75005.1598

the special human tendencies that are rooted in his human nature. These values, which are potentially present in human nature, are the special human talents that shahid Motahari calls them human nature. In the light of such knowledge, he believes that in education, it is necessary and necessary to know the human being, human talents, the details of the human mind, emotions and feelings, and even the supernatural root of human existence.

Keywords: Anthropology, Nature, Education, Motahari, Semantic Network.

1. Introduction

A close look at the state of education in Iran and the world shows that despite all efforts to raise the quality of education and upbringing of decent, cultured, and socialized people, human societies are still facing many problems in this field. The way out of these problems is to develop an educational system suitable for human needs and talents. Anthropology is the general title and system of knowledge that includes any understanding of human beings from a philosophical, mystical, moral, and experimental point of view (Khosrupanah, 2014, p. 46). Without knowing human beings, it is not possible to know their talents and needs. With the correct knowledge of man and his various dimensions of existence, one can make the correct use of his talents. In other words, by knowing human beings, human talents can flourish. On the other hand, without knowing humans, the basic problem of education will not reach its final solution; That is, until the human being is unknown, it is not possible to present a correct educational system for the growth of the human being (Nasri, 2014, p. 29).

2. Literature Review

Over the past years, various researches have been conducted in order to analyze the ideas of martyr Motahari. For example, Hosseini (2009) in his work entitled "Religious-Educational Anthropology" has tried to show that the Islamic educational system pays attention to the elements and factors of the divine education of man and all the necessary propositions in the movement towards excellence. Karami (2007) in a research entitled "Human; Known Creature" investigated topics such as succession and guidance, legislative guidance and human perfection, moral guidance and inspiration, human inner desires and instincts, human knowledge and cognition, human psychological personality, and social life. Also, there have been researches in the field of moral education, such as Mousavi Faraz (2017), who in his research mainly focused on moral education based on the relationship between ethics and religion, the place of human dignity in moral education, and the place of truth and affection in moral education. Based on this, it can be seen that a complete semantic network of educational requirements according to the philosophy of Professor Motahari has not been presented. Based on this, in this research, we are trying to analyze the anthropology of

Professor Shahid Morteza Motahari and explore the semantic network of educational requirements related to this anthropology.

3. Methodology

This research has a qualitative approach and has used descriptive-analytical and inferential research methods. The qualitative approach uses qualitative data to understand and explain phenomena and often seeks to understand the meanings, concepts, explanations, and characteristics of the subject under study (Delavar, 2019, p. 308). The first-hand documents used are the works of Professor Motahari and some articles and books of other researchers. To identify, extract, and categorize concepts, MaxQDA software and its coding tool were used. Qualitative content analysis is a method of subjectively interpreting the content of textual data through the processes of systematic classification, coding, and thematization. (Iman, 2011, p. 88). The qualitative content analysis method is a method to find the connection between different concepts and to recognize conceptual relationships.

4. Results

This research shows that Shahid Motahari in his works, first by stating the existing distinctions between humans and other animals concludes that the superiority of humans over animals lies in special human tendencies that are embedded in human nature. Then, in the next stage, by distinguishing between the good and bad people of history and showing the reason for the privilege of the first group over the second group, he introduces human values as the criteria of humanity and finally argues that human values are the special human tendencies that are rooted in his human nature. These values, which are potentially present in human nature, are the special human talents that Shahid Motahari calls them human nature. In light of such knowledge, he believes that in education, it is necessary to know the human being, human talents, the details of the human mind, emotions and feelings, and even the supernatural root of human existence.

5. Discussion

According to Shahid Motahari, a human is a creature with many privileges that distinguish him from other creatures, especially animals. What forms the foundation of human existence in nature (Fetrat), and Professor Motahari explains this issue completely by

presenting the theory of nature. According to him, the main difference between humans and other living beings is the special human tendencies and the existence of freedom and choice. This point divides the duty of the teacher in the field of education into two very important parts. In the first part, the duty of the teacher is to provide the facilities, meet the needs of the student, and remove the existing obstacles and limitations for the flourishing of human talents. In the second part, the teacher has the duty of providing a system among human talents for the harmonious development of all of them

6. Conclusion

It is necessary to maintain a balance among all men's natural talents in human education. Paying attention to some talents and cultivating them, fighting with others, and not creating a balance between them, make a person a dangerous being. Accordingly, in order to answer the question of "how should a human being be educated", from the point of view of Professor Motahari, it can be said that every human being should be educated in such a way that he reaches his own goal; it means that his talents should be recognized and nurtured. That is, based on the knowledge of nature, we should cultivate all our talents in harmony with nature.

شبکه معنایی الزامات تربیتی در واکاوی انسان‌شناسانه آثار مرتضی

مطهری

دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

عبدالحمید قوچانی غروی

دانشیار، گروه علوم تربیتی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

محسن ایمانی نائینی *

دانشیار، گروه علوم تربیتی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

علیرضا محمودنیا

استادیار، گروه تربیت و مشاوره، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

حمیدرضا رضازاده بهادران

چکیده

هدف این پژوهش واکاوی انسان‌شناسی استاد مطهری و ترسیم شبکه معنایی الزامات تربیتی آن است. روش به کاررفته در این پژوهش توصیفی-تحلیلی و استنباطی است که از طریق مراجعه مستقیم به آثار و اسناد دست‌اول به انجام رسیده است. این پژوهش نشان می‌دهد شهید مطهری در آثار خود ابتدا با بیان تمایزهای موجود میان انسان و سایر حیوانات، نتیجه می‌گیرد که امتیاز انسان بر حیوان در گرایش‌های ویژه انسانی است که در سرشت و طبیعت انسان نهاده شده است. سپس در مرحله بعد با تمایز نهادن میان افراد نیک و بد تاریخ و نشان دادن علت امتیاز گروه اول بر گروه دوم، ملاک انسانیت انسان را ارزش‌های انسانی معرفی می‌کند و در نهایت استدلال می‌کند که ارزش‌های انسانی همان گرایش‌های ویژه انسانی است که ریشه در سرشت و فطرت انسانی او دارد. این ارزش‌ها که به صورت بالقوه در نوع انسان هست همان استعداد‌های ویژه انسان است که شهید مطهری آن‌ها را فطریات انسان می‌نامد. شهید مطهری اعتقاد دارد در تربیت، شناخت انسان، استعداد‌های انسان، شناخت دقایق ذهن و عواطف و مشاعر انسان و حتی ریشه ماوراءالطبیعه وجود انسان لازم و ضروری است.

کلیدواژه‌ها: انسان‌شناسی، فطرت، تربیت، مطهری، شبکه معنایی.

* نویسنده مسئول: eimanim@modares.ac.ir

مقدمه

نگاهی دقیق به وضعیت آموزش و پرورش در ایران و جهان نشان می‌دهد که به‌رغم همه تلاش‌ها جهت بالا بردن کیفیت آموزش و تربیت انسان‌هایی شایسته، فرهیخته و اجتماعی، همچنان جوامع بشری با مشکلات متعددی در این حوزه مواجه هستند. راه برون‌رفت از این مشکلات، تدوین نظام تربیتی مناسب با نیازها و استعداد‌های انسان است. انسان‌شناسی عنوان عام و منظومه معرفتی است که هرگونه شناخت انسان را از حیث فلسفی، عرفانی، اخلاقی و تجربی شامل می‌شود (خسروپناه، ۱۳۹۴، ص ۴۶). بدون شناخت انسان نمی‌توان استعدادها و نیازهای او را شناخت. با شناخت صحیح انسان و ابعاد گوناگون وجود اوست که می‌توان به بهره‌برداری صحیح از استعداد‌های او پرداخت؛ به عبارت دیگر، با شناخت انسان می‌توان به شکوفا کردن استعداد‌های انسان پرداخت. از دیگر سو، بدون شناخت انسان، مسئله اساسی تربیت به حل و فصل نهایی خود نخواهد رسید؛ یعنی تا انسان شناخته نشود، نمی‌توان یک نظام تربیتی صحیح برای رشد انسان عرضه نمود (نصری، ۱۳۹۴، ص ۲۹).

استاد شهید مرتضی مطهری یکی از بارزترین فیلسوفان مسلمان معاصر است که با نگاهی موشکافانه به دنبال ارائه‌ی تصویری صحیح از انسان و به دنبال آن ارائه نظامی متکامل جهت تربیت انسان بود. در طول سالیان گذشته پژوهش‌های مختلفی در راستای تحلیل نظریات این فیلسوف مسلمان صورت گرفته است. از جمله حسینی (۱۳۸۸) در اثر خود با عنوان «انسان‌شناسی دینی-تربیتی» تلاش کرده است با رویه‌ای اثباتی به این موضع پردازد که نظام تربیتی اسلام، به عناصر و عوامل تربیت الهی انسان توجه دارد و تمام گزاره‌های ضروری در حرکت رو به تعالی انسان در این نظام تربیتی وجود دارد. کرمی (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان «انسان موجود شناخته‌شده» به بررسی موضوعاتی نظیر خلفت و هدایت، هدایت تشریحی و کمال انسان، هدایت و الهامات اخلاقی، تمایلات و غرایز درونی انسان، معرفت و شناخت انسان، شخصیت روانی انسان و زندگی اجتماعی پرداخته است. محمودی (۱۴۰۰) در تحقیق خود با عنوان «مبانی فطری تربیت از منظر شهید

مطهری» توصیف استاد مطهری از فطرت را یک امر تکوینی می‌داند، یعنی جزء سرشت انسان است و اکتسابی نیست و بیان می‌کند که در تعلیم و تربیت فطری اسلام، به مقوله تقوا، تزکیه نفس، خودسازی و سیر و سلوک عرفانی که نمادهایی از گرایش‌های فطری انسان هستند، توجه خاصی نشان داده شده‌است. همچنین در حوزه تربیت اخلاقی نیز پژوهش‌هایی صورت گرفته است نظیر موسوی فراز (۱۳۹۷) که در تحقیق خود عمدتاً به تربیت اخلاقی مبتنی بر رابطه اخلاق و دین، جایگاه کرامت انسانی در تربیت اخلاقی و جایگاه حق و عاطفه در تربیت اخلاقی پرداخته است. سعیدی‌نیا (۱۴۰۰) نیز در پژوهش خود با عنوان «مقایسه تطبیقی تربیت اخلاقی از دیدگاه جان دیویی و استاد مرتضی مطهری» اصولی که از دیدگاه استاد مطهری برای تربیت موردنظر قرار گیرند را این‌گونه مطرح می‌نماید: هماهنگی با فطرت، اعتدال، جامعیت، تأمین نیازهای واقعی، تأکید بر تربیت کودکی، توازن امور ثابت و متغیر، هدایت خواهی، حکمت جویی، بهره‌گیری از اراده، تلازم علم و عقل، انسانیت دوستی، جذب و دفع، پیوند تربیت با معنویت. به‌رغم تلاش‌هایی که در این زمینه صورت گرفته است مشاهده می‌شود که همچنان یک شبکه معنایی متکامل معنایی از الزامات تربیتی مطابق با فلسفه استاد مطهری ارائه نشده است. دستیابی به این شبکه معنایی متناسب با نیاز روز یکی از اهدافی است که برای محقق شدن آن نیاز به این نوع پژوهش‌ها را دوچندان می‌کند. بر این اساس در این پژوهش در تلاش هستیم ضمن واکاوی انسان‌شناسی استاد شهید مرتضی مطهری شبکه معنایی الزامات تربیتی مترتب بر این انسان‌شناسی را مورد کنکاش قرار دهیم.

روش پژوهش

این پژوهش رویکردی کیفی دارد و از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و استنباطی استفاده کرده است. رویکرد کیفی برای درک و تبیین پدیده‌ها، از داده‌های کیفی استفاده می‌کند و اغلب در پی شناخت معانی، مفاهیم، توضیحات و ویژگی‌های موضوع مورد مطالعه است (دلاور، ۱۳۸۹، ص ۳۰۸). یافتن مفاهیم، دسته‌بندی آن‌ها و از همه مهم‌تر ایجاد ارتباط معنایی میان مفاهیم، می‌تواند به بازنمایی دقیق‌تر محتوای متون منجر شود. پژوهشگران در

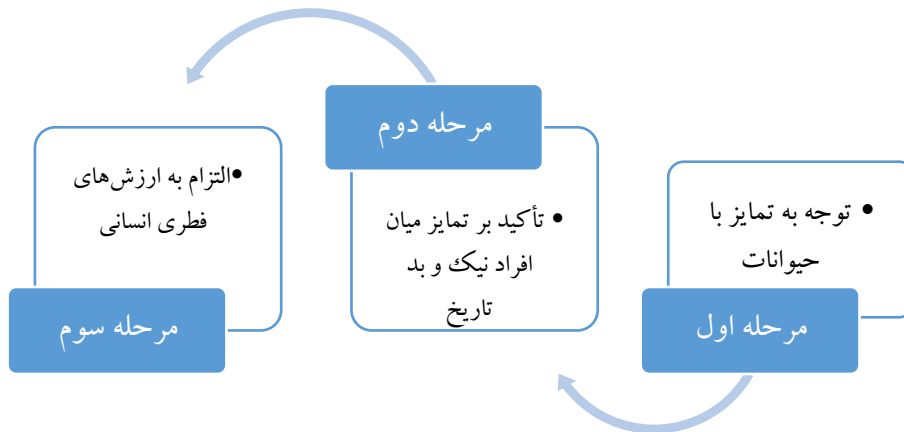

تحقیق حاضر در پی توصیف انسان‌شناسی استاد مطهری هستند تا از طریق شناسایی، استخراج، مقوله‌بندی مفاهیم، با ایجاد ارتباط میان آن‌ها، شبکه معنایی الزامات تربیتی آن را ترسیم نمایند. روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای بوده است و از ابزار فیش‌برداری استفاده گردیده است. اسناد دست‌اولی مورد استفاده، آثار استاد مطهری است و از بعضی مقالات و کتاب‌های دیگر پژوهشگران یاری گرفته شده است. برای شناسایی، استخراج و مقوله‌بندی مفاهیم از نرم‌افزار مکس کیودی‌ای و ابزار کدبندی آن استفاده شده است. تحلیل محتوای کیفی، روشی برای تفسیر ذهنی محتوایی داده‌های متنی از طریق فرآیندهای طبقه‌بندی نظام‌مند، کدبندی است. (ایمان، ۱۳۹۰، ص ۸۸). روش تحلیل محتوای کیفی روشی برای جستجوی ارتباط میان مفاهیم مختلف و بازشناسی روابط مفهومی است.

یافته‌ها

شناخت استعداد‌های انسان، برای تحقق تربیت وی منوط به شناسایی ماهیت انسان است که کامل‌ترین حیوان و آخرین حلقه تکامل طبیعی حیوانات شناخته شده است. شهید مطهری در آثار خود ابتدا با بیان تمایزهای موجود میان انسان و سایر حیوانات، نتیجه می‌گیرد که امتیاز انسان بر حیوان در گرایش‌های ویژه انسانی است که در سرشت و طبیعت انسان نهاده شده است. سپس در مرحله بعد با تمایز نهادن میان افراد نیک و بد تاریخ و نشان دادن علت امتیاز گروه اول بر گروه دوم، ملاک انسانیت انسان را ارزش‌های انسانی معرفی می‌کند و در نهایت استدلال می‌کند که ارزش‌های انسانی همان گرایش‌های ویژه انسانی است که ریشه در سرشت و فطرت انسانی او دارد. این ارزش‌ها که به صورت بالقوه در نوع انسان هست همان استعداد‌های ویژه انسان است که شهید مطهری آن‌ها را فطریات انسان می‌نامد. در پرتو چنین شناختی وی اعتقاد دارد که با پرورش و تربیت صحیح این استعدادها که چیزی جز ارزش‌های انسانی نیست، انسانیت انسان رشد و کمال می‌یابد و به «انسان کامل» تبدیل می‌شود و کسی که ارزش‌های انسانی در او رشد نیافته باشد، تفاوتی با حیوان ندارد.

شکل ۱. تثبیت نظریه فطرت و التزام به ارزش‌های فطری از دیدگاه استاد مطهری

بدون باور به ذاتی و سرشتی بودن ارزش‌های انسانی در بشر، دعوت بشر به پایبندی به ارزش‌های انسانی و ارزش‌های اخلاقی فردی و اجتماعی بی‌پایه و نقش بر آب است. جهت ترسیم شبکه معنایی الزامات تربیتی لازم است ابتدا نظریه انسان‌شناسی استاد مطهری را مورد بررسی و تحقیق قرار دهیم.

۱) امتیاز انسان بر حیوان

تفاوت‌های انسان با موجودات دیگر در دو زمینه است:

الف - انسان موجودی است متفکر و درباره جهان خارج می‌اندیشد و آن را ادراک می‌کند. انسان هم از خود و هم از جهان آگاه است و با فکر کردن و برقرار کردن رابطه میان معلومات خود، مجهولات را به معلومات تبدیل می‌کند و حقایق را کشف می‌کند، درحالی که آگاهی حیوانات، محدود است و در حد آگاهی انسان نیست.

ب - انسان مانند حیوان بنا به غریزه، ادامه حیات و بقاء را دوست دارد و به هر آنچه به ادامه حیات او کمک کند، علاقه‌مند است و گرایش دارد و این امری طبیعی و منطقی است که انسان به دنبال منافع و سود خود باشد؛ اما انسان دارای گرایش‌های ویژه‌ای است که با منطق سود و نفع‌نازگار است. انسان علاوه بر گرایش‌هایی که در آن‌ها هدفی جز خود فردی ندارد، گرایش‌های مقدسی نیز دارد که برخلاف گرایش‌های خودمحورانه حیوانات و جنبه

حیوانی خود، بر پایه خودمحوری نیست و ناشی از جنبه انسانیت اوست. انسان در وجدان خود این گرایش‌ها را مقدس می‌شمرد به گونه‌ای که انسان‌هایی را که در آن‌ها چنین گرایش‌هایی بیشتر است متعالی تر تلقی می‌کند. این گرایش‌ها که در تمام مکاتب جهان ملاک انسانیت شناخته می‌شود و ارزش‌های انسانی نام دارد، آگاهانه و با اختیار و انتخاب خود انسان صورت می‌گیرد، درحالی که گرایش‌های غیر محورانه‌ی حیوانات در حد بقای نوع و از روی غریزه است، نه با انتخاب آگاهانه (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۴۸۹-۴۹۱). نتیجه اینکه انسان، هرچند موجودی زیستی و حیوان است، ولی از حیوان برتر است. لیکن از نظر شهید مطهری هر موجود دو پا و پهن پای انسان نیست.

۲) ملاک انسانیت

در اندیشه شهید مطهری انسانیت انسان، به ارزش‌های انسانی است، نه به ساختمان جسمی و وجود زیستی و حیوانی او. انسانیت انسان که حتی مادی‌ترین مکتب‌های عالم هم آن را انکار نمی‌کند، چون امری است غیرمادی با معیارهای مادی نمی‌توان آن را شناخت. نه علم زیست‌شناسی قادر به ارائه معیاری برای ملاک انسانیت است و نه یک زیست‌شناس و پزشک می‌تواند آن را معرفی کنند، تنها خود انسان است که می‌تواند دروازه معنویت برای خود باشد. از این روست که می‌گوید: انسان موجودی زیستی است ولی با علم زیست‌شناسی که درباره موجودات زنده بحث می‌کند نمی‌توان به ملاک انسانیت دست یافت. زیست‌شناسی فقط به جسم انسان می‌پردازد و بحث در آنجا درباره این است که انسان که یک نوع از انواع جانداران است در میان رده‌های مختلف حیوانات در چه رده‌ای است مثلاً پستاندار است یا ... . از نظر زیست‌شناسی، تفاوتی میان انسان‌های نیک و بد نیست. انسانیت انسان به شرافت و کمال انسانی است و تنها علوم انسانی و علوم اخلاقی و اجتماعی می‌توانند معیاری برای ملاک انسانیت ارائه کنند. با چنین ملاکی می‌توان انسان کامل، قابل ستایش و تقدیر و تکریم را از انسان ناقص و شروری که به هیچ وجه قابل ستایش و تعظیم نیست، بلکه شایسته تحقیر است، متمایز ساخت. از نظر زیست‌شناسی ممکن است

تفاوتی میان این دو انسان نباشد و چه بسا اعضای بدن انسان نکوهیده از اعضای انسان متعالی و کامل بهتر کار کند (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۳، ص ۶۵۵).

از نظر شهید مطهری ملاک انسانیت که موجب تمایز میان نیکان و بدان تاریخ و میان انسان برتر و فروتر می‌شود، به معنویات و به اصطلاح امروز، ارزش‌های انسانی است و تنها انسانی شایسته این نام است که متصف به چنین ارزش‌هایی باشد و هر چه این ارزش‌ها در او بیشتر باشد، انسانیت و کمال او بیشتر است: انسانیت و آدم بودن به یک سلسله صفات و اخلاق و معانی است که به انسان ارزش و شخصیت می‌دهند. این معنویات که از آن‌ها به ارزش‌های انسانی تعبیر می‌شود اگر در انسان نباشد هیچ تفاوتی با حیوان ندارد (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۳، ص ۱۳۰-۱۳۱).

وی گاهی ملاک انسانیت را «درد داشتن» می‌داند: «چیزهایی که به آن‌ها ارزش‌های انسانی گفته می‌شود و معنویات انسانی و ملاک انسانیت انسان است شامل خیلی چیزهاست ولی می‌توان همه ارزش‌ها را در یک ارزش خلاصه کرد و آن، درد داشتن و صاحب درد بودن است» (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۳، ص ۱۴۶-۱۴۷) و گاهی در درد خدا داشتن و درد خداجویی خلاصه می‌کند: این درد انسان است؛ یعنی درد جدایی از حق و آرزو و اشتیاق تقرب به ذات او و حرکت به سوی او و نزدیک شدن به او. تا انسان به ذات حق نرسد، این دلهره و اضطراب از بین نمی‌رود و دائماً این حالت برای او هست. اگر انسان خود را به هر چیز سرگرم کند، آن چیز سرگرمی است، [حقیقت] چیز دیگر است (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۳، ص ۱۳۷-۱۳۸).

گاهی ملاک انسانیت را علم و ایمان می‌داند: علم به معنی اعم، یعنی مجموع تفکرات بشری درباره جهان در طی قرون و اعصار که شامل فلسفه هم می‌شود که محصول کوشش جمعی بشر در طی قرون و اعصار است که نظم خاص منطقی یافته است و ایمان به معنی گرایش‌های والا و معنوی و فوق حیوانی انسان که پایه و زیربنای اعتقادی و فکری داشته باشد. «تفاوت عمده و اساسی انسان با جانداران دیگر که ملاک «انسانیت» اوست و

انسانیت وابسته به آن است، علم و ایمان است. انسان حیوانی است که با دو امتیاز «علم و ایمان» از دیگر جانداران امتیاز یافته است». (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۲۴-۲۵)

۳) فطریات انسان

فطرت در اندیشه شهید مطهری نحوه و نوع خلقت انسان را بیان می‌کند: هر امر فطری، سرشتی است ولی هر امری که سرشتی (غیر اکتسابی) است لزوماً فطری نیست، زیرا ممکن است موروثی باشد؛ یعنی ابتدا اکتسابی بوده و سپس سرشتی شده باشد؛ به عبارت دیگر امور سرشتی دو گونه‌اند: سرشتی‌هایی که سابقه اکتسابی دارند، یعنی در ابتدا اکتسابی بودند ولی بعد، در نسل‌های بعدی سرشتی و به خصوصیت ذاتی آن‌ها تبدیل شده‌اند و نوع دوم سرشتی‌هایی است که سابقه اکتسابی نداشته و از ابتدا سرشتی بوده‌اند. فطرت امری ابتدایی است و مفهوم ابتدایی بودن و بی سابقه بودن در آن نهفته است (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۱۳، ص ۷۸۶).

انسان همانند سایر حیوانات دارای غریزه است، هر چند از نظر شهید مطهری کلمه غریزه بیشتر در مورد حیوانات و کمتر در مورد انسان به کار می‌رود. انسان علاوه بر غریزه دارای فطریاتی است که مانند غریزه، تکوینی و جزء سرشت انسان است و اکتسابی نیست؛ ولی از غریزه آگاهانه‌تر است و در اثر تلقین و عوامل بیرونی و ضرورت‌های اجتماعی بر انسان تحمیل نشده است. این فطریات که در امور ماوراء حیوانی است، از ویژگی‌های انسان است (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۴۶۳-۴۶۶).

ارزش‌های انسانی بالقوه‌ای که ملاک تمایز انسان از غیر انسان است و در صورت شکوفایی آن‌ها به بشر قداست می‌دهند، دو نوع‌اند: ارزش‌های مبتنی بر فطرت ادراکی و ارزش‌های مبتنی بر فطرت احساسی. این استعدادها و گرایش‌ها در کل در پنج مقوله قرار می‌گیرند (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۱۱، ص ۷۶).

۱-۳) فطریات انسان در ناحیه شناخت‌ها

انسان دارای معلومات فطری (غیر اکتسابی) است و بعضی امور را که البته تعدادشان کم است، بنا به فطرت خود می‌داند. اصول تفکر انسانی که اصول مشترک تفکرات همه انسان‌هاست، فطری است و فروع و شاخه‌های تفکرات، اکتسابی است. منظور از فطری به مفهوم افلاطونی آن نیست که روح انسان در دنیای دیگر این‌ها را یاد گرفته و اینجا فراموش کرده است، بلکه مقصود این است که انسان در این دنیا متوجه این‌ها می‌شود ولی در دانستن این‌ها نه نیازمند به معلم است و نه نیازمند به صغرا و کبرا و ترتیب قیاس دادن و تجربه کردن. منظور از فطری این است که ساختمان فکر انسان به گونه‌ای است که صرف عرضه این مسائل کافی است که انسان آن‌ها را دریابد و احتیاج به استدلال و دلیل ندارند. اصول اولیه تفکر انسان آموختنی و استدلالی نیست و بی‌نیاز از استدلال است. در ابتدا که انسان متولد می‌شود، حتی همان اصول تفکر را هم ندارد، ولی بعد برای انسان حاصل می‌شود، لیکن حصول آن‌ها از راه تجربه و استدلال و از راه آموزش معلم نیست، بلکه همین قدر که انسان دو طرف قضایا (موضوع و محمول) را تصور کند، ساختمان ذهن طوری است که بلافاصله به طور جزم و یقین حکم به رابطه میان موضوع و محمول می‌کند؛ برای مثال «تناقض - یعنی جمع میان دو نقیض - محال است»، یا «دو شیء متساوی با شیء سوم خودشان با یکدیگر متساوی هستند»، «کل از جزء بزرگ‌تر است» و غیره. برای صدق این گونه گزاره‌ها نمی‌توان دلیل آورد، هرچند مجهول نیستند و می‌دانیم که صادق‌اند.

اصول تفکر فطری ثابت و خطاناپذیرند. با انکار اصول فطری تفکرات، همه دریافت‌ها و علوم بشری بی‌ارزش خواهند بود؛ زیرا علوم بر پایه تعدادی اصل متعارف بنا شده‌اند که خود آن‌ها مبتنی بر قبول همین اصول تفکر فطری‌اند. علم و فکر و فلسفه بشر مبتنی بر قبول فطری بودن اصول اولیه تفکر است: «اگر ما به چنین اصول فطری برای تفکر قائل نشویم نمی‌توانیم برای فروع، ارزش قائل باشیم، چون فروع بر همین اصول بنا شده‌است» (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۴۷۶-۴۸۳).

۲-۳) فطریات انسان در ناحیه خواست‌ها و گرایش‌های روحی

منظور از این فطریات که شهید مطهری آن‌ها را فطریات احساسی نیز می‌نامد، احساساتی است که انسان را به سوی امور روحی می‌کشاند و انسان از درون به آن‌ها گرایش دارد و با رسیدن به این نوع خواست‌ها «لذت روحی» می‌برد. این گرایش‌ها را شهید مطهری در پنج مقوله جای‌داده است:

۱-۲-۳) گرایش به حقیقت یا حقیقت‌جویی

مطابق این فطرت، انسان گرایش به کشف واقعیت‌ها آن‌چنان‌که هستند، دارد. این حس و گرایش درونی به شناخت، موجب شده است که انسان به دنبال فلسفه، یعنی درک حقایق اشیاء و جهان برود؛ از این رو می‌توان این گرایش را حس فلسفی نامید. فیلسوفان، حقیقت و حقیقت‌جویی را کمال نظری انسان می‌دانند.

۲-۲-۳) گرایش به خیر و فضیلت

این گرایش از مقوله «خیر و فضیلت» و به تعبیر دیگر از مقوله اخلاق است. مطابق این فطرت گرایش انسان به برخی امور به دلیل منفعت و از روی خودمحموری، مثل گرایش به پول نیست، بلکه به دلیل فضیلت، یعنی «خیر عقلی» است، در مقابل منفعت که «خیر حسی» است. «فضیلت» مانند گرایش انسان به راستی از آن جهت که راستی است و در مقابل، تنفر از دروغ؛ گرایش انسان به تقوا و پاکی. به‌طور کلی این‌گونه گرایش‌ها که فضیلت است دو نوع است: بعضی فردی است و بعضی اجتماعی: گرایش‌های فردی، مثل گرایش به نظم و انضباط، تسلط بر نفس (مالکیت نفس) و شجاعت به معنی قوت قلب و بسیاری دیگر از مفاهیم اخلاق فردی و گرایش‌های اجتماعی مانند گرایش به تعاون، کمک به دیگران، احسان و نیکوکاری و ایثار و فداکاری که به‌هیچ‌وجه با منطق منفعت‌سازگار نیست زیرا فداکاری یعنی فدا کردن خود، حتی جان خود (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۴۹۲-۵۰۲).

۳-۲-۳) گرایش به جمال و زیبایی

انسان به جمال و زیبایی - چه به معنی زیبایی دوستی و چه به معنی زیبایی آفرینی که هنر نامیده می‌شود - نیز گرایش دارد. کسی از این حس فارغ و خالی نیست و حتی در لباس و پوشش خود نیز این گرایش به زیبایی را نشان می‌دهد.

۳-۲-۴) گرایش به خلاقیت و ابداع

مطابق این گرایش، انسان خواهان خلق و آفرینش چیزی است که نبوده است. هرچند انسان برای رفع نیازهای زندگی خود به صنعت و خلاقیت و ابداع پرداخته است، ولی خلاقیت و ابداع نیز مانند علم، همواره برای انسان هم هدف بوده است و هم وسیله: هم مطلوب بالذات بوده است و هم مطلوب بالغیر. علم و خلاقیت هم برای ذات خویش مطلوب است و هم برای آن که وسیله‌ای است برای حل مشکلات زندگی بشر. خلق نظریه‌ها و اثبات آن‌ها نیز از مقوله خلق و آفرینش است.

۳-۲-۵) مقوله پرستش و عشق

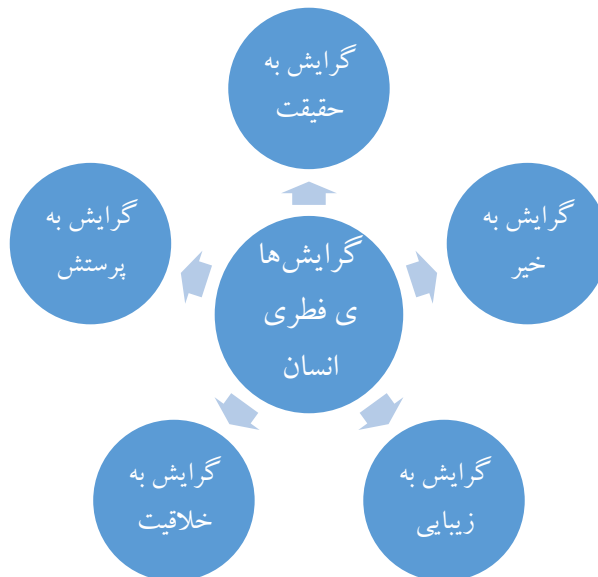
عشق که امری فراتر از محبت و از ویژگی‌های انسان است آنگاه که به مرحله عشق واقعی و فارغ از شهوات می‌رسد به مرحله پرستش می‌رسد و با پرستش همراه و ملازم می‌شود. اثر چنین عشق تفکیک‌ناپذیر از پرستش، برخلاف محبت عادی، این است که انسان را از حالت عادی خارج می‌کند و خواب و خوراک را از او می‌گیرد و توجه را منحصر به معشوق می‌کند (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۴۹۲-۵۰۲).

مطابق با حس دینی که ریشه در سرشت انسان دارد، بشر در طول تاریخ در جستجوی خدا برآمده است و منشأ این حس، حاکم‌بودن «اصل علیت» بر روح بشر است؛ یعنی بشر در جستجوی علت‌ها بوده است و همین جستجو او را به علت‌العلل رسانده است. این بدین معنی است که «عامل» در وجود انسان است و اگر انگیزه کشف علت‌ها در وجود انسان نبود، با دیدن پدیده‌های خارجی، بی تفاوت از کنار آن‌ها می‌گذشت. حیوان‌ها به علت

نداشتن همین عامل و انگیزه است که با مشاهده پدیده‌های خارجی، در جستجوی علت‌العلل و خدا نبوده و از حس دینی برخوردار نیستند (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۴۸۸).
دین‌داری انسان بر بی‌دینی او تقدم دارد. انسان پیوند فطری با خدا دارد؛ یعنی در نهاد و سرشت انسان، قبل از هر تعلیم و تربیتی و حتی قبل از اینکه به دنیا بیاید، به ندای الهی پاسخ مثبت داده است. معرفت خداوند در نهاد انسان است (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۹، ص ۱۸۱).

شکل ۲. فطریات انسان در ناحیه گرایش‌های روحی

۳-۳) بازگشت فطریات به یک فطرت

از نگاه شهید مطهری همه فطرت‌ها به یک فطرت اصلی بازمی‌گردد و سرچشمه همه فطریات این است که انسان همواره در جستجوی کمال نامتناهی و بی‌پایان است: حقیقت، پرستش، اخلاق، هنر و زیبایی، عشق و تملک همگی به کمال‌جویی انسان برمی‌گردد (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۱۱، ص ۶۱۰).

از منظر استاد مطهری کسی که غیر خدا را می‌جوید، محرک اصلی او جستجوی خداست، لیکن در تعیین مصداق اشتباه کرده است: به‌علت همین کمال مطلق‌جویی است

که انسان همیشه طالب چیزی است که ندارد ولی با رسیدن به آن دلزده می‌شود؛ زیرا انسان نمی‌تواند عاشق «محدود» باشد. انسان در واقع طالب کمال مطلق و عاشق ذات حق است ولی در تشخیص مصداق اشتباه می‌کند (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۳، ص ۱۴۷).

علت بیزاری انسان از چیزی پس از طلب آن و وصول به آن و سرگردانی مدام انسان، این است که مطلوبش، مطلوب حقیقی و واقعی روح او نیست. انسان اگر به مطلوب حقیقی و روحش که خداوند متعال است برسد، به سعادت حقیقی که همان آرامش حقیقی است، می‌رسد و آرام می‌گیرد و آنگاه چنین امری حاصل می‌شود که قلب انسان، به «حقیقت»، به «او»، به «توحید» رسیده باشد (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۵۲۰-۵۳۱).

گرایش‌های پنج‌گانه انسان که برخاسته از حس کمال‌جویی اوست از سرشت روحی او سرچشمه می‌گیرد و خواسته روح او هستند. انسان حقیقتی است مرکب از روح و بدن و روحش حقیقتی است الهی. عناصر طبیعی بدن انسان، او را وابسته به طبیعت کرده‌اند و عنصر غیرطبیعی روح، او را به اموری غیرطبیعی و غیرمادی وابسته کرده است. گرایش به پرستش معشوق، پرتوی از پرستش معشوق حقیقی انسان، یعنی خداست. اگر ما انسان را موجودی صددرصد مادی بدانیم، انسانیت و گرایش‌ها و ارزش‌های انسانی همگی موهوم و بی‌اساس می‌شوند (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۵۱۰-۵۱۴).

۴) اصیل و ذاتی بودن ارزش‌های انسانی

از نظر شهید مطهری منشأ گرایش انسان به امور معنوی و ارزش‌ها نهاد و سرشت انسان است؛ زیرا با سود و منطبق سود سازگار نیست: چرا انسان به اموری گرایش دارد که سودی مادی در بر ندارند؟ چنین پرسشی، از نظر شهید مطهری پاسخی جز این ندارد: گرایش انسان به این امور، ذاتی است و امر ذاتی، بی‌نیاز از دلیل است، همچنان که سوزاندن آتش نیازمند دلیل نیست. شهید مطهری مجال نیافت که بر اثبات فطری و سرشتی بودن این گرایش‌ها دلایل خود را بیان کند؛ لیکن در ضمن مباحث مربوط به فطرت، مطلبی را در پاسخ به پرسشی بیان کرد که می‌توان آن را دلیل وجدانی بر ذاتی بودن این گرایش‌ها نامید: خود انسان با علم فطری و وجدان خود گرایش به این امور را در ضمیر خود می‌یابد

(مطهری، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۴۶۷-۴۷۲). بر اساس خلقت ویژه‌ای که انسان دارد، ارزش‌های انسانی در وجود و سرشت انسان قرار داده شده‌اند. انسان، بنا بر فطرتش نه تنها گرایش به احسان، نیکوکاری و خدمت را در ضمیر خود می‌یابد، بلکه وجدان اخلاقی نیز دارد و بنا بر حکم آن، افراد نیک و بد در نظر او یکسان نیستند؛ بلکه افراد نیک را تحسین می‌کند و از بدان تاریخ متنفر است (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۶۸۰).

۵) اصالت انسان

در اندیشه شهید مطهری اصالت انسان و انسانیت واقعی انسان در گرو قبول فطریات، یعنی ریشه‌داری ارزش‌ها در وجود انسان است؛ بدین معنی که ذاتی بودن ارزش‌های معنوی و اصالت آن‌ها در انسان حاکی از اصالت و شرافت و قداست ذاتی خود انسان است؛ بنابراین انسان، ماشین و موجود مادی و حیوانی صرف نیست، بلکه گرایش اخلاقی او به ارزش‌ها از نهادی نشئت می‌گیرد که نفخه الهی است. روح دمیده خدا در انسان است و باور به این امر او را موجودی مقدس می‌کند (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۳، ص ۶۸۲).

بدون باور به مقام نیمه خدایی انسان، با صرف شعار «احترام به حیثیت ذاتی بشر» نمی‌توان در انسان‌ها حس احترام نسبت به حرمت انسان ایجاد کرد و مانع از تجاوز آن‌ها به حقوق یکدیگر شد (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۳، ص ۶۶۹-۶۷۲).

۶) خاکی و ملکوتی

انسان از دیدگاه شهید مطهری موجودی است هم خاکی و هم ملکوتی. انسان در میان دو قطب متضاد واقع شده است که از یک قطب به سوی بالا کشیده می‌شود و گرایش به صعود و ترقی و تعالی دارد و از سوی دیگر بنا به سرشت دیگرش، گرایش و میل به سوی پایین دارد (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۹، ص ۱۷۳-۱۷۴).

انسان مرکب از دو «من» است و در او دو «من» حاکم است: یک من انسانی و یک من حیوانی. من حقیقی انسان، من انسانی است که او را به تعالی می‌خواند. انسان واقعاً مظهر اصل تضاد است و در هیچ موجودی به اندازه انسان، این تضاد و ضدیت درونی و داخلی

حکومت نمی‌کند (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۳، ص ۴۵۵).

انسان به علت همین ترکیب دوگانه وجودش، میل‌ها و جاذبه‌های مادی و معنوی برخاسته از من حیوانی و انسانی خود دارد که در بحث امتیاز انسان بر حیوان بیان شد: در انسان، علاوه بر خواست‌های حیوانی، گرایش‌هایی به سوی معنویات و ارزش‌ها نیز وجود دارد که سایر جانداران عاری از آن‌ها هستند. این جاذبه‌ها به انسان امکان می‌دهد که دایره فعالیتش را از حدود مادیات توسعه دهد و او را به سوی معنویات بکشاند، ولی سایر جاندارها از زندان مادیات نمی‌توانند خارج شوند.

۷) شعاع آگاهی‌ها و سطح خواسته‌های انسان

خواسته‌های انسان متناسب با افق دید و شعاع آگاهی اوست. انسان نیز مانند جانداران دیگر خواسته‌ها و مطلوب‌هایی دارد و در پرتو آگاهی‌ها و شناخت‌های خویش برای رسیدن به آن خواسته‌ها و مطلوب‌ها در تلاش است. تفاوتش با سایر جانداران در وسعت دانش و شناخت او و در نتیجه در متعالی بودن سطح خواسته‌های اوست. این است آنچه به انسان مزیت و تعالی بخشیده و او را از سایر جانداران جدا ساخته است.

از آنجاکه آگاهی حیوان از جهان تنها از طریق حواس ظاهر است، دارای محدودیت‌هایی است: سطحی و ظاهری است و به درون و روابط درونی اشیاء نفوذ نمی‌کند؛ فردی و جزئی است، نه کلی و عمومی؛ محدود به محیط زیست حیوان است؛ محدود به زمان حال است و از گذشته و آینده بریده است. حیوان از نظر آگاهی هرگز از چارچوب ظواهر، فردیت و جزئیت، محیط زیست و زمان حال خارج نمی‌شود، در نتیجه سطح خواسته‌ها و مطلوب‌های حیوان نیز مانند شعاع شناخت و آگاهی‌اش از جهان، دارای محدودیت‌هایی است: مادی است و از خوردن و آشامیدن و غیره فراتر نمی‌رود و خواسته و مطلوب معنوی، ارزش اخلاقی و غیره برای حیوان مطرح نیست؛ شخصی و فردی است و مربوط به خودش و حداکثر به جفت و فرزندش است؛ منطقه‌ای است و مربوط به محیط زیست خودش؛ حالی است و به زمان حال تعلق دارد. حیوان اگر هدفی را تعقیب کند و به سوی غایتی حرکت کند که از این محدوده خارج باشد، مثلاً به نوع تعلق داشته

باشد نه به فرد، به آینده تعلق داشته باشد نه به حال- مانند آنچه در بعضی حیوانات اجتماعی از قبیل زنبور عسل مشاهده می‌شود- ناآگاهانه و به حکم غریزه و فرمان مستقیم نیرویی است که او را آفریده و جهان را تدبیر می‌کند (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۲۳).

شعاع آگاهی و بینش و شناخت انسان وسیع‌تر و گسترده‌تر است و در نتیجه سطح خواسته‌ها و مطلوب‌های او نیز گسترده‌تر و متعالی‌تر است. آگاهی و شناخت انسان، از ظواهر اشیاء و پدیده‌ها عبور می‌کند و تا درون ذات و ماهیت آن‌ها و روابط و وابستگی‌های آن‌ها و ضرورت‌های حاکم بر آن‌ها نفوذ می‌نماید؛ نه محدود به منطقه و مکان است و نه محدود به زمان، هم به کرات دیگر شناخت دارد و هم برگزیده و آینده خود؛ آگاهی‌اش کلی و عمومی است و قوانین کلی و حقایق عمومی جهان را کشف می‌کند.

به علت گستردگی شعاع اندیشه انسان، خواسته‌ها و مطلوب‌هایش نیز می‌تواند والاتر باشد. انسان موجودی است ارزش‌جو، آرمان‌خواه و کمال‌مطلوب‌خواه، آرمان‌هایش نه محدود به مادیات و از نوع سود است و نه محدود به خودش، بلکه عام و شامل و فراگیرنده همه بشریت است و به محیط و منطقه خاص یا قطعه‌ای خاص از زمان محدود نمی‌گردد. انسان آن‌چنان آرمان‌جوست که عقیده و آرمانش گاهی ارزشمندتر از همه ارزش‌های دیگر قرار می‌گیرد، آسایش و خدمت به انسان‌ها از آسایش خودش بااهمیت‌تر می‌گردد، با دیگران همدرد می‌شود، از شادی دیگران شاد و از اندوه آنان اندوهگین می‌گردد، به عقیده و آرمان مقدس خود آن‌چنان دل‌بستگی پیدا می‌کند که منافع خود، بلکه حیات و هستی خود را به سهولت فدای آن می‌نماید (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۲۱-۲۳).

به‌طور کلی به‌علت دو بعد حیوانی و انسانی انسان، خواست‌های انسان نیز دو نوع است: جسمی و روحی. خواست جسمی، تقاضایی است که کاملاً وابسته به جسم است. مثل غذا خواستن و میل به غذا پس از احساس گرسنگی که امری مادی و جسمانی و غریزی است و لذت ناشی از آن‌ها «لذت جسمی» است. نوع دوم خواست‌های انسان که شهید مطهری آن‌ها را فطری می‌نامد، مربوط به روح است که در علم روان‌شناسی آن‌ها را

«امور روحی» و لذت ناشی از آن‌ها را «لذت روحی» می‌نامند. مثل میل به فرزند داشتن، برتری طلبی و قدرت طلبی (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۴۸۴).

۸) زندگی مادی و زندگی فرهنگی انسان

در اندیشه شهید مطهری انسانیت انسان بر حیوانیتش، زندگی انسانی او بر زندگی حیوانی اش و زندگی فرهنگی و روحانی او بر زندگی مادی اش اصالت بیشتری دارد و انسانیت روپنا نیست. سیر تکاملی انسان از حیوانیت آغاز می‌شود و به سوی انسانیت کمال می‌یابد. این اصل، هم درباره فرد صدق می‌کند و هم درباره جامعه. انسان در آغاز وجود خویش جسمی مادی است ولی با حرکت تکاملی جوهری تبدیل به روح یا جوهر روحانی می‌شود. «روح انسان» در دامن جسم او زاییده می‌شود و تکامل می‌یابد و به استقلال می‌رسد. حیوانیت انسان نیز کالبدی است که انسانیت او در آن «رشد» می‌یابد و متکامل می‌شود. همان‌طور که خاصیت تکامل این است که موجود متکامل به هر نسبت که تکامل پیدا می‌کند مستقل و قائم به ذات و حاکم و مؤثر بر محیط خود می‌شود، انسانیت انسان - چه در فرد و چه در جامعه - به هر نسبت تکامل پیدا کند به سوی استقلال و حاکمیت بر سایر جنبه‌ها گام برمی‌دارد. یک انسان تکامل یافته فردی است که بر محیط بیرونی و درونی خود تسلط نسبی دارد. فرد تکامل یافته، به عقیده و ایمان، وابسته است و از محکومیت محیط بیرونی و درونی، وارسته. در جامعه تکامل یافته نیز حیات معنوی و فرهنگی از اصالت بیشتری برخوردار است (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۲۵-۲۷).

۹) عقل و اراده، توانایی‌های ویژه انسان

انسان دارای قوه‌ای به نام قوه عقل است که خیر و شر و نیک و بد و صلاح و فساد را تمیز می‌دهد و قوه دیگری نیز به نام قوه اراده دارد که اجراکننده اموری است که عقل تشخیص می‌دهد و محرک و بیدارکننده سایر ملکات و قوای انسان است. مادامی که اراده، نیروی فکر یا نیروی عضلانی انسان را تحریک نکند، این نیروها اثری در زندگی انسان ندارند. اراده نیرویی است غیر از میل و این تصور که اراده همان میل بسیار شدید است،

اشتباه است. اراده قوه و نیرویی است وابسته به عقل انسان، برخلاف میل که وابسته به طبیعت انسان است. میل از نوع کشش و جاذبه است که اشیاء موردنیاز انسان، او را به سوی خود می‌کشند و به هر اندازه که میل شدیدتر باشد، اختیار از انسان بیشتر سلب می‌شود؛ یعنی انسان در اختیار یک قدرت بیرون از خود قرار می‌گیرد، برعکس اراده که یک نیروی درونی است. انسان، با اراده، خود را از تأثیر نیروهای بیرونی خارج و مستقل می‌کند. اراده هر مقدار که قوی‌تر باشد، بر اختیار انسان افزوده می‌شود و انسان بیشتر مالک خود و کار خود و سرنوشت خود می‌گردد (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۸۸۸).

انسان توانایی ایستادگی در برابر میل‌های درونی خود را دارد و می‌تواند از اجرای فرمان آن‌ها سرپیچی کند. این توانایی را انسان به حکم نیروی «اراده» دارد. اراده به نوبه خود تابع فرمان عقل است، یعنی عقل تشخیص می‌دهد و اراده انجام می‌دهد (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۲۸۱-۲۸۲).

بنابراین انسان به نیروی «عقل» و «اراده» مجهز است و با این دو نیرو قادر است در مقابل میل‌ها مقاومت و ایستادگی نماید و خود را از تأثیر نفوذ جبری آن‌ها آزاد نماید و بر همه میل‌ها «حکومت» کند. انسان می‌تواند همه میل‌ها را فرمان‌بر عقل خود کند و هیچ میلی را بیش از میزان تعیین شده ارضاء نکند و به این وسیله آزادی «معنوی» که با ارزش‌ترین نوع آزادی است، کسب نماید؛ یعنی آزادی از بند شهوات و حیوانیت خود (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۲۸۲).

۱۰ آزادی و اختیار انسان

انسان به علت برخورداری از عقل و اراده، در اعمال ارادی خویش آزاد و مختار است. از ویژگی‌های انسان «آزادی اراده» است؛ و همین عامل انسان را شایسته «تکلیف» کرده است. انسان در اعمال اختیاری خود همیشه حق انتخاب و دوراه در پیش دارد: سعادت یا شقاوت و ارزش و قیمت انسان مربوط به این گونه اعمال است.

معنی آزادی اراده این نیست که اراده انسان تابع هیچ نظم و قانون و سنتی نیست و خودبه‌خود صورت می‌گیرد، زیرا محال عقلی است که حادثه‌ای در عالم هستی بدون نظم

و اسباب و علل ویژه واقع شود.

علمای فن اخلاق که موضوع علمشان اعمال ارادی است، از قدیم و جدید در جست‌وجوی کشف همین قانون‌های ثابت و قطعی که بر امور نفسی و ارادی ما حکومت می‌کند بوده‌اند. مطابق علم اخلاق و روان‌شناسی اعمال انسان پایه‌ها و مبانی نفسانی دارند، هرچند ما آن پایه‌ها و اساس‌ها را با حواس خودمان ادراک نمی‌کنیم، لکن از راه آثار آنها که همین اعمال ارادی است و به اصطلاح منطقیان از طریق برهان‌اتی به وجود آنها پی می‌بریم.

بنابراین برای کسی که بخواهد یک طریقه اخلاقی پیش بگیرد، اعمال خودش را کنترل کند و یا کسی که بخواهد عهده‌دار تربیت و اصلاحات معنوی جامعه بشود، لازم است که تنها به ظواهر اعمال قناعت نکند بلکه ریشه‌ها و پایه‌های آنها را جست‌وجو نماید. ... فایده تربیت این است که آن پایه‌ها و اساس‌ها را طوری در روح افراد تکوین می‌کند که هیچ‌گاه اراده انسان متوجه کارهای زشت و پست نمی‌شود، همیشه کارهای خیر و شایسته غایت و هدف انسان قرار می‌گیرد (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۲، ص ۳۰۳-۳۰۴).

از نظر شهید مطهری اذعان به آزادی اراده و اختیار انسان، بدیهی و وجدانی است زیرا مربوط به طرز انجام یافتن اعمال وجدانی ذهنی خود انسان است و هرکس وجداناً حس می‌کند که نه طبق ادعای اشاعره، خداوند اختیار را از او سلب کرده است و نه طبق ادعای مادیین اوضاع و احوال محیط می‌تواند او را بی‌اختیار از این سو به آن سو ببرد. انسان در ضمیر خود این احساس را می‌یابد که در هر حالتی و در هر اوضاع و احوالی در انتخاب فعل یا ترک آن آزاد است. همچنان که احساس پذیرش تکلیف و قانون و مسئولیت را در خود می‌یابد. اگر چنین احساس فطری و وجدانی را نداشت هرگز با اعمال فکر و اندیشه خود، فعلی را انجام نمی‌داد و یا ترک نمی‌کرد و هرگز اجتماعی با نظامی از امرونی و پاداش و تربیت برپا نمی‌کرد.

انکار امور بدیهی و تمسک به سفسطه‌ها دو علت عمده دارد: به هم خوردن تعادل فکری که حاصل ضعف نیروی تعقل و برخورد با استدلال‌های پریپیچ‌وخم است که موجب

می‌شود انسان برخلاف وجدان فطری خود اظهارنظر کند. علت دوم، اغراض فاسد اجتماعی است که باعث می‌شود انسان برای عذرتراشی، متوسل به سفسطه و انکار بدیهیات شود و از خود سلب مسئولیت کند (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۶، ص ۶۲۹-۶۳۱).

۱۱) مسئولیت انسان و حدود آن

لازمه آزادی و اختیار انسان، «مسئولیت» و «تکلیف» و تسلط بر سرنوشت خود است: انسان می‌تواند سرنوشت خود را به دست گیرد و تغییر دهد (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۹، ص ۱۸۸). انسان هم مسئول خود و هم مسئول اجتماع خود و هم تاندازه‌ای مسئول جهان است (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۹، ص ۱۹۵).

بالاترین مسئولیت انسان، ساختن شخصیت خود و انسان‌شدن است و انسان با عمل و چگونگی عملش، به این هدف می‌رسد. نوعی عمل انسان را از انسانیت دور می‌کند و نوعی دیگر، او را به انسانیت نزدیک‌تر می‌کند. علاوه بر عمل و قطع نظر از آن، ایمان نیز پایه و رکن برای انسانیت انسان است و ارزش ذاتی ندارد. انسانیت انسان وابسته به ایمان به خدا و عمل او است هرچند خداشناسی، خود مشاء عمل است و ایمان و عمل تفکیک‌ناپذیرند و هیچ‌یک بدون دیگری کافی نیست، بنابراین انسان از دو بعد ساخته می‌شود: نظری و عملی. از بعد نظری باید به شناخت و ایمان برسد و بعد عملی با انتخاب و انجام عمل محقق می‌شود (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۸، ص ۷۶۱-۷۶۳).

۱۲) شکل‌گیری شخصیت معنوی انسان در دنیا

شخصیت روحی و معنوی انسان در این دنیا ساخته می‌شود. هرچند ساختمان جسمانی او در بدو تولد ساخته و تکمیل شده‌است و تغییراتش محدود است و چندان نیست ولی ساختمان روحانی او یک منزل عقب‌تر از ساختمان جسمانی اوست. ساختمان جسمانی او در اختیار و در دست او نیست ولی ساختمان روحانی او در اختیار خود اوست؛ هرچند عوامل مختلفی در این امر دخالت دارند از جمله محیط که شامل عوامل تاریخی گذشته و عوامل حاضر می‌شود، ولی عامل اصلی در ساختن شخصیت معنوی انسان، اراده و خواست خود انسان

است. انسان سازنده خویشتن است (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۹، ص ۱۹۲-۱۹۳).

۱۳) انسان کامل و غیر کامل

پیش از آگاهی از انسان کامل در اندیشه شهید مطهری لازم است که فرق میان «تمام» و «کمال» روشن شود. واژه تمام هنگامی به کار می‌رود که چیزی هر آنچه برای اصل وجودش لازم است، داشته باشد، بنابراین اگر نقصانی در وجود آن چیز باشد، آن چیز در ماهیت خودش ناقص است و تمام نیست (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۲۹۸). واژه کمال در جایی به کار می‌رود که چیزی بعد از آنکه تمام هست درجه بالاتری هم می‌تواند داشته باشد که این درجه بالاتر برای آن چیز کمال محسوب می‌شود؛ بنابراین اگر آن کمال و درجه بالاتر را نداشته باشد، کمبود و نقصانی در وجودش نیست.

کمال برای بیان موقعیت و منزلت چیزی از جهت عمودی و تمام برای بیان وضعیت چیزی از جهت افقی به کار می‌رود: وقتی شیء در جهت افقی به نهایت و حد آخر خود می‌رسد، تمام می‌شود و وقتی در جهت عمودی بالا می‌رود، کمال می‌یابد. هدف عرفان، ساختن انسان کامل است (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۳، ص ۹۸).

هر دو واژه تمام و کمال در مقابل ناقص بکار می‌روند؛ پس ناقص در مقابل تمام، یعنی آنکه کمبود در اصل وجود دارد و ناقص در مقابل کامل آن است که به مرحله متعالی خود نرسیده است.

پس انسان ناقص (به معنی ناتمام) دو قسم است: یا معیوب است یعنی بیمار است و اختلال در ترکیبات انسانی روحی او صورت گرفته است، مانند انسان‌های عقده‌ای یا ماشین‌زده و غیره و یا ناتمام است از آن جهت که هنوز فاقد یک شرط و جزء انسانی است مثل انسان جاهل. انسان سالم یا ناتمام دو قسم است: انسان کامل و انسان غیر کامل (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۲۹۸).

پس انسان ممکن است سه حالت داشته باشد: انسان زیر صفر و انسان در حد صفر یعنی انسان بدوی وحشی ناآگاه قریب‌الافق یا هم‌افق با حیوان و انسان کامل متعالی.

انسان کامل یعنی «انسان نمونه» و «انسان اعلی» و انسانی که حد اعلای انسان است

(مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۳، ص ۹۹). انسان کامل و نمونه و ایده‌آل کسی نیست که به فطرت اولی باقی مانده و منحرف نشده باشد. بقای بر فطرت اصلی لازم است ولی کافی نیست، انسان فطری حداکثر این است که انسان بالقوه است. انسان فطری محض انسان منحرف نیست ولی انسان کامل و نمونه و ایده‌آل هم نیست. باید استعدادهای انسان کشف و شکوفا شود. هرگاه آن استعدادها به ظهور رسید انسان کامل محقق می‌شود، نه قبل از بروز و ظهور استعدادها. «رسالت انسان تنها این نیست که در این جهان منحرف نشود، بلکه جهان مدرسه و دارالتکمیلی است که انسان باید در این جهان خود را از نقص به کمال ارتقاء دهد» (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۳۱۳-۳۱۴).

۱۴) خودفراموشی و خود مجازی

بدیهی است که علم انسان به خود، علمی حضوری است و هرگز ممکن نیست که خود انسان از خود انسان غایب شود؛ بنابراین خودفراموشی در علم حضوری امکان ندارد. بنا بر آنچه گفته شد در اندیشه مطهری «خود واقعی» انسان، خود انسانی و «روح» اوست که باید در جهت سعادت او تلاش کند. انسان گاهی بنا به عللی این خود واقعی را، نه به علم حضوری، بلکه به علم حصولی فراموش می‌کند و از سعادت روح باقی خود غافل می‌شود.

منظور از خودفراموشی، توجه افراطی انسان به اشیاء دیگر است. توجه انسان گاهی به چیزهایی است که آن چیزها غیر از خود انسان است. توجه انسان به اشیاء دیگر باید به نظر غیر استقلالی نگاه کند، یعنی هر چیزی را برای سعادت خودش بخواهد. وقتی به آنها به نظر غیر استقلالی نگاه می‌کند مطلوبش و خواسته‌اش چیزهای دیگری است. به هر نسبت که انسان طالب چیز دیگر باشد در همان چیز دیگر محو می‌شود و لهذا کار انسان به جایی می‌کشد که آن چنان محو آن چیز دیگر می‌شود که باینکه باید او را برای خودش بخواهد، عملاً خودش برای او می‌شود. مثلاً آن چنان شیفته و عاشق و محو در مال و ثروت می‌شود که خودش را فدای ثروت می‌کند درحالی که انسان اگر ناچار از فدا کردن یکی از آن دو باشد، منطقی این است که ثروت باید فدای انسان بشود نه انسان فدای ثروت. انسان به

هراندازه که محو اشیاء دیگر بشود خودش را فراموش می‌کند و در نتیجه سعادت واقعی خود را هم فراموش می‌کند و از سعادت واقعی خودش غافل می‌ماند. لازمه نسیان نفس، خسران نفس، یعنی هدر دادن خود و خود را از دست دادن است. چنین انسانی برده اشیاء دیگر می‌شود و خودش را فدای آن‌ها می‌کند و وجود خودش را هدر می‌دهد و این است معنی «خسران نفس».

خودفراموشی ملازم با خدافراموشی است. با توجه هر چه بیشتر انسان به خدا که خالق اوست، توجهش به خود واقعی‌اش بیشتر می‌شود. انسان با بازیابی خود واقعی که عامل اخلاق است احساس عزت و کرامت می‌کند و به قداست خود پی می‌برد و خود را از تن دادن به پستی‌ها برتر می‌شمارد و همه مقدسات اخلاقی و اجتماعی معنا پیدا می‌کند (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۲۳۹-۲۴۰).

این حالت که شهید مطهری از آن به «خود را گم کردن»، «خود را اشتباه کردن»، «خود را باختن»، «خود را از دست دادن»، «با خود بیگانگی» تعبیر می‌کند، حالتی است که در آن، انسان در اثر عواملی خودش از خودش (با خودش) بیگانه می‌شود؛ یعنی انسان خودش را با غیر خودش اشتباه می‌کند؛ یعنی انسان که یک واقعیتی و یک خود واقعی دارد، چیزی را که «ناخود» است خودش را او می‌پندارد- با خود اشتباه می‌کند، به جای اینکه مثلاً برای خود کار کند برای آن «ناخود» کار می‌کند.

پیدا کردن خود واقعی و من واقعی، یعنی دریدن پرده‌های خود خیالی و من خیالی و رسیدن به من واقعی اساس تربیت انسان است و سعادت او را در پی دارد.

به‌طور خلاصه در این حالت انسان «خود عالی» خودش را با «خود دانی‌اش» اشتباه می‌کند: جنبه روحی و معنوی خودش را که خود واقعی است با جنبه نفس و تن اشتباه می‌کند، یعنی خودش را خود خیالی می‌داند (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۵۴۹-۵۵۰).

بازیابی «خود عالی» در اندیشه شهید مطهری نقش اساسی در صدور احکام اخلاقی و پای بندی انسان به اخلاق و ارزش‌ها دارد: انسان دارای وجدان اخلاقی است و به انسان به‌طور فطری یک سلسله الهامات شده است که به موجب آن الهامات قبل از تجربه و قبل از

اینکه از راه عقل و فکر و تجربه بفهمد، می‌تواند خیر و شر خود را تشخیص دهد (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۹، ص ۱۹۵-۱۹۶).

۱۵) بعد اجتماعی انسان

در اندیشه شهید مطهری، مدنی بالطبع بودن انسان، به معنای نیاز طبیعی انسان به زندگی اجتماعی است نه بدین معنی که طبع و سرشت انسان او را به زندگی اجتماعی می‌کشاند: «در عین اینکه انسان به حسب غریزه به سوی زندگی اجتماعی کشیده نمی‌شود ولی نیاز به زندگی اجتماعی دارد، یک نیاز طبیعی. نیاز طبیعی داشتن غیرازاین است که غریزه هم او را به آن سو می‌کشاند، مثلاً بچه طبیعتاً به تعلیم و تربیت نیاز دارد اما غریزه بچه او را به سوی تعلیم و تربیت نمی‌کشاند. مدنی بالطبع بودن انسان در این کلمه خلاصه می‌شود: انسان نیاز به زندگی اجتماعی دارد از نظر به کمال رساندن شخصیت خودش. ... نمی‌شود شک کرد که انسان بالطبع اجتماعی است؛ یعنی واقعاً انسان با این دو گونه استعدادها متولد می‌شود: استعدادهایی که جامعه برای به فعلیت رسیدن آنها باید محرک او باشد و استعدادهایی که باید جامعه‌ای وجود داشته باشد تا او بتواند آنها را تجلی بدهد» (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۱۵، ص ۵۴۲-۵۴۳).

«اگر زندگی انسان انفرادی بود، نه معاویه، معاویه بود، نه ابوذر، ابوذر؛ تا زندگی اجتماعی نباشد معاویه، معاویه بودنش ظهور نمی‌کند، ابوذر هم ابوذر بودنش ظهور نمی‌کند. در زندگی انفرادی هر دوی این‌ها، دو موجود علی‌السویه بودند، ولی در زندگی اجتماعی است که یک انسان تا آن حد تعالی پیدا می‌کند و یک انسان دیگر تا این حد تسافل پیدا می‌کند. آنچه انسانیت انسان نامیده می‌شود - یعنی ارزش‌های معنوی انسان - تنها در زندگی اجتماعی مجال بروز و ظهور دارد. این است که تکامل اجتماعی انسان جز در اجتماع امکان‌پذیر نیست. اگر اجتماع نباشد، انسان تکامل اجتماعی پیدا نمی‌کند» (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۱۵، ص ۵۴۵).

تربیت و الزامات آن

ضرورت تعلیم و تربیت از دیرباز و در همه دوران‌ها مورد توجه و تدقیق فیلسوفان و مربیان تعلیم و تربیت بوده است، زیرا راه رسیدن به بالاترین درجه ارزش‌ها و جلوگیری از سقوط فرد، تعلیم و تربیت است. به قول کانت بشر تنها با تعلیم و تربیت آدم می‌شود و آدمی چیزی جز آنچه تربیت از او می‌سازد، نیست. (شکوهی، ۱۳۶۸، ص ۱۱)

واژه تربیت در لغت به معنی پرورش دادن و پروراندن است و بدیهی است که پرورش دادن مبنی بر قبول وجود استعداد در موضوع تربیت است. از این رو تربیت در مورد موجودات زنده و صنعت و ساختن در مورد اشیاء به کار می‌رود (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۲، ص ۷۱۵؛ مطهری، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۶۵۱).

بحث از سیوروت و حرکت یکی از امور عامه فلسفی در فلسفه اسلامی به نام قوه و فعل است. طبق قانون قوه و فعل با عبارت «کلّ حادث مسبوق بقوّة و مادّة تحمل‌ها» بیان می‌شود، موجود زنده، به علت وجود استعدادهای درونی‌ای که بالقوه داراست و بنا به قانون طبیعت، در حال «شدن» و «صیروت» است و با حرکت از قوه به فعل در پی رسیدن به کمال طبیعی و غایی خود است. شهید مطهری درباره تغییر عالم می‌گوید: در کارگاه بزرگ طبیعت دائماً تغییر و تبدل رخ می‌دهد و یک چیز دیگر می‌شود. ... طبیعت جز «شدن» و تغییر و تحول نیست (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۶، ص ۷۲۸).

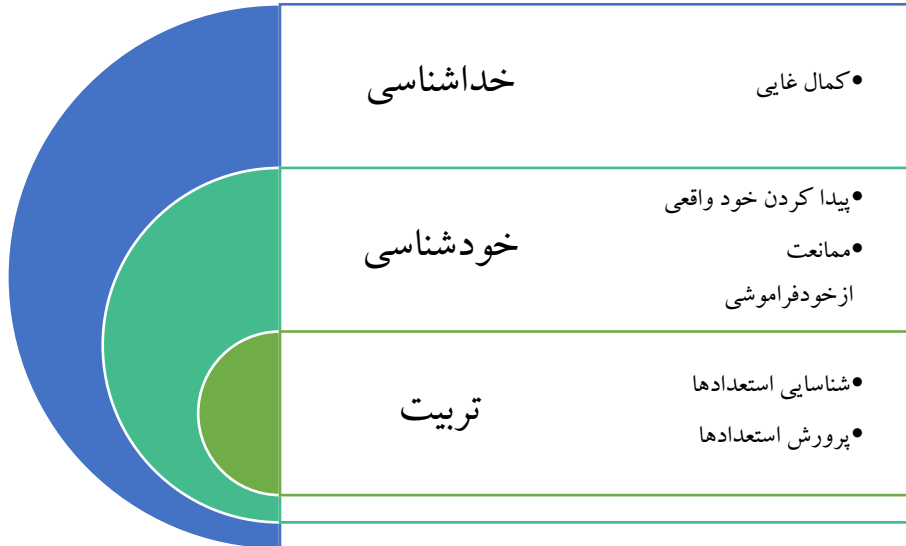
بنابراین طبیعت عین «شدن» است. «شدن» نظام خاصی دارد یعنی هر چیزی صلاحیت و استعداد تبدل به هر چیز را ندارد، فقط استعداد تبدل به شیء یا اشیاء معینی را دارد و به اصطلاح فلسفی هر موجود بالفعلی استعداد هر حالت و هر صورتی را در آینده ندارد، بلکه استعداد یک صورت معین را دارد؛ مثلاً گندم استعداد انسان شدن یا مرغ شدن ندارد، فقط استعداد بوته گندم شدن دارد؛ و از آن طرف هر حالت و صورت مفروض آینده امکان اینکه بدون ماده قبلی به وجود آید یا امکان اینکه از هر ماده‌ای و در هر ماده‌ای به وجود آید ندارد؛ مثلاً بوته گندم یا کودک انسانی که در آینده باید موجود شود امکان اینکه از دانه جو یا تخم مرغ به وجود آید ندارد بلکه فقط امکان پیدایش از ماده مخصوصی را دارد (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۶، ص ۷۲۹).

صیرورت و حرکت استکمالی در مورد انسان نیز صادق است: انسان نیز جزئی از طبیعت است و طبق قانون طبیعت موجودی است در حال «شدن» و تکامل و همه تلاشش این است که خود را از قوه به فعل و از نقص به کمال برساند. تمام تلاش‌های انسان نوعی حرکت از قوه به فعل و از نقص به کمال است (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۵۴۸).

شهید مطهری در بحث فطریات سعی در اثبات ذاتی بودن امور ماوراء حیوانی یا ارزش‌های انسانی در انسان می‌نماید؛ چراکه بدون سرشتی دانستن این ارزش‌ها چگونه و با چه منطقی می‌توان انتظار داشت که آن‌ها در انسان رشد نمایند، یا انسان به آن‌ها پایبند باشد: انسانیت انسان در نهاد و سرشت انسان به صورت استعداد نهاده شده است و از خارج بر انسان تحمیل نشده است. انسانیت انسان در پرتو تعلیم و تربیت - که باید بر اساس قبول یک سلسله فطریات باشد - رشد می‌کند و انسان به کمال غایی و طبیعی خود می‌رسد (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۳، ص ۴۶۷-۴۷۳).

تربیت انسان در اندیشه شهید مطهری باید با توجه به طبیعت انسان و استعدادهای درونی و بالقوه او و پس از شناخت آن‌ها و در جهت شکوفا شدن استعدادهای انسانی او باشد تا او به رشد و کمالی که هدف خلقت و غایت طبیعی اوست برسد. تربیت انسان، عبارت است از پرورش دادن استعدادهای بالقوه او از طریق فراهم کردن زمینه رشد و به فعلیت رسیدن قوا و استعدادهای او و تسهیل رسیدن او به کمال طبیعی و غایی خود؛ بنابراین اگر در امر تربیت به استعدادهای موضوع تربیت توجه نشود، در واقع موجود زنده همچون شیء بی‌جان فرض و ساخته شده است و آنچه محقق شده است، صنعت است، نه تربیت. از این رو مری نظیر گل کاری است که با علم به اینکه نمی‌تواند طبیعت گل را تغییر دهد سعی خود را مصروف توجه به طبیعت گل و گیاه می‌کند و با شناخت استعدادهای درونی آن و شناخت راه رشد و کمالی که در طبیعت برای آن معین شده است بستر لازم برای رشد و پرورش استعدادهایش را آماده می‌کند و آن را در مسیر طبیعی خودش قرار می‌دهد و به غایتی که طبیعت برایش معین کرده است می‌رساند (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۴۵۳).

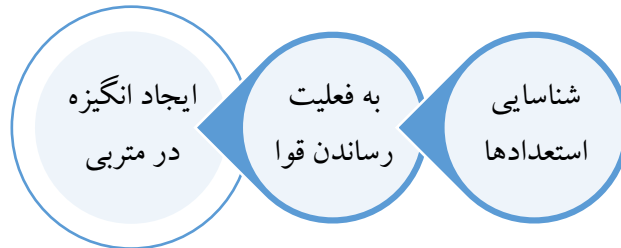
شکل ۳. مراحل رسیدن به کمال غایی از دیدگاه استاد مطهری

«تربیت حقیقی عبارت است از فراهم آوردن موجبات تجلی شخصیت انسان و به فعلیت رسیدن استعدادهای درونی و نهانی انسان و این با یک تحمیل جبری صورت نمی‌گیرد بلکه با خدمتکار طبیعت شدن و با نرمش و بدون جبر و تحمیل ولی تحت مراقبت عالمانه و مهربانانه موجبات تولد شخصیت واقعی انسان را فراهم آوردن، عملی می‌شود. از این رو در تربیت، شناخت انسان، استعدادهای انسان، شناخت دقایق ذهن و عواطف و مشاعر انسان و حتی ریشه ماوراءالطبیعی وجود انسان لازم و ضروری است» (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۱۷۳).

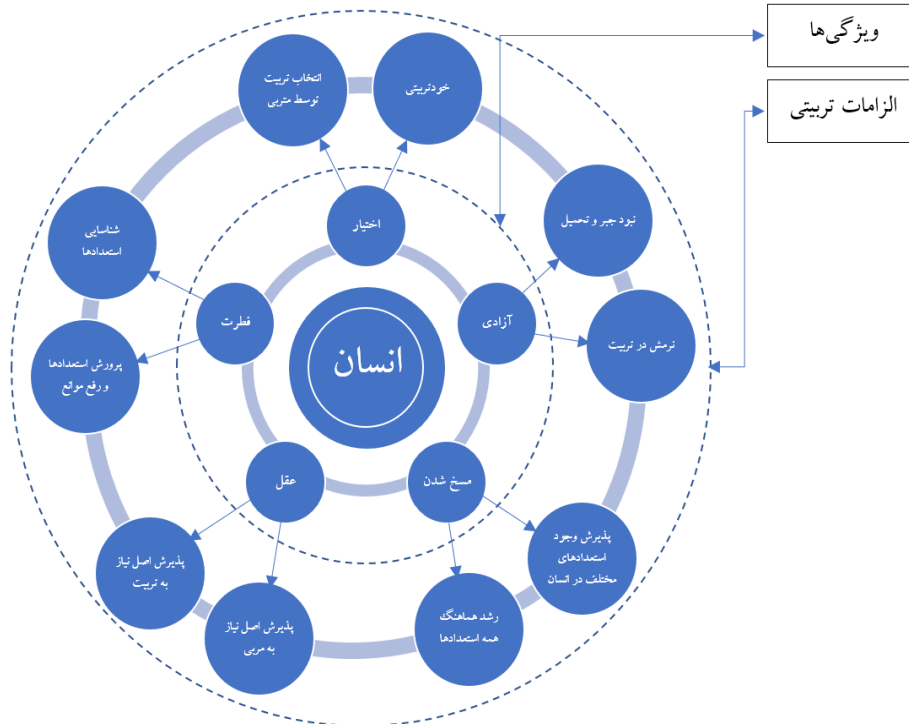
شکل ۴. وظایف مربی از دیدگاه استاد مطهری

هرچند انسان نیازمند معلمان و مربیانی است که هادی و راهنما و سازنده وجود او باشند ولی انسان دارای عقل و اراده است و از استقلال و آزادی اراده برخوردار است و این دو مانع از آن است که انسان صد درصد تابع عوامل خارجی باشد و درنهایت، خود باید درباره خود بیندیشد و تصمیم بگیرد؛ در غیر این صورت، اندیشه و تصمیم دیگران درباره او کافی نیست. هر انسانی باید حالت مربیگری نسبت به خود داشته باشد: از یک نظر فرمانده، پنددهنده، ملامتگر و حسابرس باشد و از یک نظر فرمان‌پذیر، پندپذیر، ملامت‌پذیر و حساب‌ده؛ بنابراین وجود مربیان خارجی لازم است ولی کافی نیست و هر کس باید خودش سمت مربیگری خود را داشته باشد (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۲، ص ۱۱۰-۱۱۲).

اختیار و انتخاب مربی شرط لازم تربیت است. تربیت، همانند دوست داشتن و ایمان، اجباربردار نیست و جز از طریق اختیار و انتخاب امکان ندارد، مثلاً تزکیه نفس و تربیت عالی این چنین است. اگر بخواهیم مردمی را به نحو عالی تربیت کنیم، یعنی به نحوی تربیت کنیم که این مردم فضیلت‌ها را به‌عنوان اینکه فضیلت است بپذیرند و انتخاب کنند و بدی‌ها را به‌عنوان اینکه بد است و نقص در انسانیت است اجتناب کنند، مثلاً از دروغ‌تلفر داشته باشند و برای راستی احترام و اهمیت قائل باشند، این کار به‌زور شلاق نمی‌شود (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲۰، ص ۲۴۶).

شکل ۵. شبکه الزامات تربیتی متناظر با ویژگی‌های انسان

بنابراین تربیت عبارت از زمینه‌سازی و ایجاد امکانات و رفع نیازهای مربی و رفع موانع و محدودیت‌ها جهت شکوفایی و رشد هماهنگ استعدادها است.

بحث و نتیجه‌گیری

از نظر شهید مطهری انسان موجودی است با امتیازات متعدد که آن را از سایر موجودات و خصوصاً حیوانات متمایز می‌کند. آنچه شالوده وجودی انسان را تشکیل می‌دهد فطرت است و استاد مطهری این مسئله را با ارائه نظریه فطرت به‌طور کامل تشریح می‌کند. در این بین از نظر ایشان، تفاوت اصلی میان انسان و سایر موجودات زنده، گرایش‌های ویژه انسانی و وجود آزادی و اختیار است. این نکته وظیفه مربی را در حوزه تربیت به دو بخش بسیار مهم تقسیم می‌کند. در بخش اول وظیفه مربی زمینه‌سازی، ایجاد امکانات، رفع

نیازهای متربی و رفع موانع و محدودیت‌های موجود جهت شکوفایی استعداد‌های انسان است. در بخش دوم مربی وظیفه دارد نظامی میان استعداد‌های انسان جهت رشد هماهنگ همه آن‌ها فراهم آورد؛ به عبارت دیگر ضروری است که در پرورش و تربیت انسان، در میان همه استعداد‌های طبیعی تعادل برقرار باشد. توجه به برخی از استعدادها و پرورش آن و مبارزه کردن با برخی دیگر و عدم ایجاد تعادل میان آن‌ها، انسان را به موجودی خطرناک تبدیل می‌کند.

با بررسی آثار شهید مطهری می‌توان ویژگی‌های اساسی زیر را برای انسان در نظر گرفت که هر یک از این ویژگی‌ها، الزاماتی را در تربیت ایجاد می‌کنند که به ترتیب به آن‌ها اشاره می‌شود:

فطرت:

▪ شناسایی استعدادها؛

▪ رفع موانع جهت پرورش استعدادها؛

عقل:

▪ پذیرش اصل نیاز به تربیت؛

▪ پذیرش اصل نیاز به مربی؛

اختیار:

▪ انتخاب تربیت توسط متربی؛

▪ خودتربیتی؛

آزادی:

▪ نبود جبر و تحمیل؛

▪ نرمش در تربیت؛

امکان مسخ‌شدگی:

▪ پذیرش وجود استعدادها مختلف در انسان؛

▪ رشد هماهنگ همه استعدادها؛

استعدادهای متربی نشانگر و تعیین‌کننده‌ی جهت تربیت است و هدف و غایت تربیت نباید بیرون از خود انسان باشد، بلکه شکوفایی استعدادها و تکمیل و سعادت متربی باید هدف و غایت اصلی تربیت قرار گیرد.

تربیت انسان در اندیشه شهید مطهری باید با توجه به طبیعت انسان و استعدادهای درونی و بالقوه او و پس از شناخت آن‌ها و در جهت شکوفا شدن استعدادهای انسانی او باشد تا او به رشد و کمالی که هدف خلقت و غایت طبیعی اوست برسد. تربیت انسان، عبارت است از پرورش دادن استعدادهای بالقوه او از طریق فراهم کردن زمینه رشد و به فعلیت رسیدن قوا و استعدادهای او و تسهیل رسیدن او به کمال طبیعی و غایی خود؛ بنابراین اگر در امر تربیت به استعدادهای موضوع تربیت توجه نشود، در واقع موجود زنده همچون شیء بی‌جان فرض و ساخته شده است و آنچه محقق شده است، صنعت است، نه تربیت.

بر همین اساس برای پاسخ به این پرسش که «انسان را چگونه باید تربیت کرد» از دیدگاه استاد مطهری می‌توان گفت هر انسان را باید به گونه‌ای تربیت کرد که او به غایت خودش برسد؛ یعنی استعدادهایش شناخته و پرورش داده شود؛ یعنی بر اساس شناخت فطرت، تمام استعدادهای او را هماهنگ با فطرت پرورش دهیم.

ORCID

Abdolhamid Gharavi <https://orcid.org/0000-0002-8125-7558>
Ghouchani
Mohsen Imani Naeini <https://orcid.org/0000-0003-0888-8019>
Alireza Mahmoudnia <https://orcid.org/0000-0002-9107-8246>
Hamidreza Rezazadeh <https://orcid.org/0000-0002-4405-2203>
Bahadoran

منابع

- ایمان، محمد تقی. (۱۳۹۰)، *مبانی پارادایمی روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم انسانی*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حسینی، حسین. (۱۳۸۸)، *انسان‌شناسی دینی - تربیتی از منظر شهید مطهری (ره)*، ماهنامه معرفت، ۱۱ (۹): ۱۳-۳۶.
- خسروپناه، عبدالحسین. (۱۳۹۴)، *فلسفه علوم انسانی (بنیادهای نظری)*، قم: معارف.
- دلاور، علی. (۱۳۸۹)، *روش‌شناسی کیفی، فصلنامه راهبرد*، ۱۹ (۵۴): ۳۲۷.
- سعیدی‌نیا، سید محسن. (۱۴۰۰)، *مقایسه تطبیقی تربیت اخلاقی از دیدگاه جان دیویی و استاد مرتضی مطهری*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه قم.
- شکوهی، غلامحسین. (۱۳۶۸)، *تعلیم و تربیت و مراحل آن*، انتشارات آستان قدس رضوی.
- کرمی، خدابخش. (۱۳۸۷)، *انسان موجودی شناخته‌شده: نگاهی به دیدگاه شهید مطهری (ره)*، تهران: زیتون سبز.
- محمودی، شهبان. (۱۴۰۰)، *مبانی فطری تربیت از منظر شهید مطهری*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۴)، *مجموعه آثار استاد شهید مطهری (جلد ۱)*. نوبت چاپ ۷، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۴)، *مجموعه آثار استاد شهید مطهری (جلد ۱۱)*. نوبت چاپ ۷، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۴)، *مجموعه آثار استاد شهید مطهری (جلد ۱۳)*. نوبت چاپ ۷، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۴)، *مجموعه آثار استاد شهید مطهری (جلد ۱۵)*. نوبت چاپ ۷، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۴)، *مجموعه آثار استاد شهید مطهری (جلد ۲)*. نوبت چاپ ۷، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۴)، *مجموعه آثار استاد شهید مطهری (جلد ۲۲)*. نوبت چاپ ۷، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۴)، *مجموعه آثار استاد شهید مطهری (جلد ۲۳)*. نوبت چاپ ۷، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۴)، *مجموعه آثار استاد شهید مطهری (جلد ۲۸)*. نوبت چاپ ۷، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۴)، *مجموعه آثار استاد شهید مطهری (جلد ۲۹)*. نوبت چاپ ۷، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۴)، *مجموعه آثار استاد شهید مطهری (جلد ۳)*. نوبت چاپ ۷، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۴)، *مجموعه آثار استاد شهید مطهری (جلد ۶)*. نوبت چاپ ۷، تهران: صدرا.
- موسوی فراز، محمدرضا. (۱۳۹۷)، *بررسی تطبیقی مبنای خداشناسی اخلاق دینی از منظر استاد مطهری و بندیکت قدیس، فصلنامه پژوهشنامه اخلاق*، ۱۱ (۱): ۱۵۶-۱۴۳.
- نصری، عبدالله. (۱۳۹۴)، *مبانی انسان‌شناسی در قرآن*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

References [In Persian]

- Delavar, A. (2009). Qualitative Methodology. *Rahbord Quarterly*, 19(54), 327. [In Persian]
- Hosseini, H. (2009). Religious anthropology - education from the perspective of Martyr Motahari (RA). *Marfat Monthly*, 11 (9), 13-36. [In Persian]
- Iman, M. T. (2017). *Paradigmatic foundations of quantitative and qualitative research methods in humanities*. Qom: Hozeh and University Research Center. [In Persian]
- Khosropanah, A. H. (2014). *Philosophy of human sciences (theoretical foundations)*. Qom: Ma'arif. [In Persian]
- Karmi, Kh. (2008). *Man is a known being: a look at the perspective of Martyr Motahari (RA)*. Tehran: Zeitoun Sabz. [In Persian]
- Mahmoudi, Sh. (2021). *Innate principles of education from the perspective of Shahid Motahari*. Master's thesis, Payam Noor University. [In Persian]
- Motahari, M. (2005). *The collection of works of master Shahid Motahari (volume 1)*. 7th edition, Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, M. (2005). *The collection of works of master Shahid Motahari (volume 11)*. 7th edition, Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, M. (2005). *The collection of works of master Shahid Motahari (volume 13)*. 7th edition, Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, M. (2005). *The collection of works of master Shahid Motahari (volume 15)*. 7th edition, Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, M. (2005). *The collection of works of master Shahid Motahari (volume 2)*. 7th edition, Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, M. (2005). *The collection of the works of Master Shahid Motahari (volume 22)*. 7th edition, Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, M. (2005). *The collection of works of master Shahid Motahari (volume 23)*. 7th edition, Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, M. (2005). *The collection of the works of Master Shahid Motahari (volume 28)*. 7th edition, Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, M. (2005). *The collection of the works of Master Shahid Motahari (volume 29)*. 7th edition, Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, M. (2005). *The collection of works of master Shahid Motahari (volume 3)*. 7th edition, Tehran: Sadra. [In Persian]
- Motahari, M. (2005). *The collection of works of master Shahid Motahari (volume 6)*. 7th edition, Tehran: Sadra. [In Persian]
- Mousavi Faraz, M. R. (2017). Comparative study of the basis of theology of religious ethics from the point of view of Professor Motahari and Benedict Qadis. *Research Journal of Ethics*, 11 (1), 143-156. [In Persian]
- Nasri, A. (2014). *The Basics of Anthropology in the Qur'an*. Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Thought. [In Persian]

- Saeidinia, S. M. (2021). *Comparative comparison of moral education from the point of view of John Dewey and Professor Morteza Motahari*. Master's thesis, University of Qom. [In Persian]
- Shokouhi, Gh.n (1989). *Education and training and its stages*. Astan Quds Razavi Publications. [In Persian]

استناد به این مقاله: قوچانی غروی، عبدالحمید، ایمانی نائینی، محسن، محمودنیا، علیرضا و رضازاده بهادران، حمیدرضا. (۱۴۰۲). شبکه معنایی الزامات تربیتی در واکاوی انسان‌شناسانه آثار مرتضی مطهری، فصلنامه علمی بازیابی دانش و نظام‌های معنایی، ۱۰(۳۷)، ۲۲۳-۲۶۱. DOI: 10.22054/jks.2023.75005.1598

Name of Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

